

**Берега Н. В.**, викладач кафедри кримінального права і процесу та криміналістики юридичного факультету Тернопільського національного економічного університету

## ПРАВОВІ ЦІННОСТІ ТА ПРИНЦИПИ ЯК ОСНОВОПОЛОЖНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

*Цінності права як правові ідеали не повинні залишатися тільки фактом правосвідомості, а мають стверджуватися у правових принципах, які закріплено в нормативних актах, конституціях і законах.*

**Ключові слова:** цінність; право; право як цінність; правові цінності; правові принципи; принципи права; кримінальне право.

*Ценности права как правовые идеалы не должны оставаться только фактом правосознания, а должны утверждаться в правовых принципах, которые закрепляются в нормативных актах, конституциях и законах.*

**Ключевые слова:** право; право как ценность; правовые ценности; правовые принципы; принципы права; уголовное право.

*Values rights as the right ideals, should not remain just a fact of legal and approved the legal principles that are attached to the regulations, constitutions and laws.*

**Keywords:** value; law as the right value; the legal values; legal principles; principles of law; criminal law.

Однією з головних проблем сьогодення є утвердження принципів, норм і цінностей європейської цивілізації. Але, перейнявши досвід побудови правової держави інших країн, ми чомусь отримуємо неефективне сучасне законодавство у країні та діяльність державних структур щодо його здійснення. Постає питання: а як же має формуватися правова система України, зокрема система кримінального права, на тлі кардинальних змін у системі людського буття?

Сьогодні практично відсутні наукові праці, в яких правові цінності та принципи розглянуто й досліджено саме як основоположні засади розвитку кримінального права України. Тому метою статті є дослідження та з'ясування питання: чому саме правові цінності та принципи повинні бути основою розвитку кримінального права України?

Безпосередньою підставою для філософських узагальнень стали праці відомих вітчизняних і зарубіжних філософів права, науковців-юристів, які фрагментарно висвітлювали цю проблему, зокрема: Т. О. Андреєва [2], С. С. Алексєєв [7], М. Г. Братасюк [6], П. Г. Давидов [5], І. О. Хрїмлі [5], О. Г. Данільян [4], М. С. Кельман [8], Н. Неновські [9], Т. О. Сїлаєва [3] та інші вчені і мислителі.

Як відомо, відповідно до ст. 3 Основного Закону країни, людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю [1, с. 4].

Протягом історії людства ціннісні установки людей постійно змінюються, еволюціонують. Т. О. Андреєва з цього приводу зазначає: "Цей процес, з одного боку, детермінований культурно-історичними, науково-технічними та іншими реаліями, а з другого, залежить від суб'єктивних устремлінь індивідів, їхніх потреб і бажань дотримуватися аксіологічних орієнтирів свого часу" [2, с. 12].

У наш нелегкий час "...перед загрозою знищення опинилися вищі цінності буття – людина і людство. Сучасна цивілізація знаходиться в критичному періоді свого розвитку..." [3, с. 157]. Тобто сьогодні першочергове значення мають загальнолюдські проблеми, пов'язані з визнанням абсолютної цінності самого життя людини і необхідності зберегти середовище її мешкання.

Іншими словами, як вважає Т. О. Сїлаєва, цінність – це людський вимір речей, це ставлення до них людини з позиції своїх потреб та інтересів. Тому цінність – поняття, що визначає позитивне чи негативне значення об'єкта саме для людини. Цінності об'єктивні за своїм змістом, але вони завжди переживаються і сприймаються суб'єктивно [3, с. 155–156]. Як філософська категорія, цінність – це те, що почуття і розум людей визначають особливо вагомим з усього і до чого можна прагнути, ставитися з повагою і визнавати як обов'язкове, наголошує О. Г. Данільян [4, с. 207].

Більшість авторів під цінністю тих або інших явищ розуміють їхню здатність задовольняти ті або інші соціальні потреби. Цінність, як правило, вчені-філософи визначають через поняття блага, достоїнства (гідності), значущості (значимості) [5, с. 2].

А що ж тоді означає правова цінність і в чому полягає цінність права?

На думку М. Братасюк, право слід трактувати "... як невід'ємну складову людського буття у його цілісності і граничності...", тобто "... явище таке ж багатогранне і складне..." як сама людина, оскільки "...право постійно апелює до людини як істоти соціокультурної, як до істоти, котра усвідомлює себе частиною суспільного цілого, готова підкорятися вимогам суспільної

волі соціуму, приймати загальноприйняті й найбільш бажані моделі поведінки...” [6, с. 6, 12].

Саме праву, як зазначає С. С. Алексеев, належить місія гарантування, функціонування та розвитку єдиного соціального організму [7, с. 16–17]. Цінність права, на думку О. Г. Данільян, полягає в тому, що воно дає можливість звернути увагу не тільки на соціокультурні та соціокласові основи й детермінанти права, зв'язок з державою, а й на його духовні аспекти, відображені ним ідеали. Без ціннісного підходу неможливо виявити призначення права у загальнолюдському, соціальному і культурному розвитку, зрозуміти його специфічну природу як духовно-практичного засобу освоєння світу людьми. Без нього залишаються в тіні конструктивна, творча роль свідомості у сфері права, особистісні аспекти права [4, с. 207].

З цього приводу М. С. Кельман зазначає: “Цінність є основою вибору суб'єктом цілей, засобів, результатів та умов діяльності, що відповідають на запитання: “В ім'я чого здійснюється ця діяльність?” Специфіку цінності, що становить основу життєдіяльності, можна пояснити давньою байкою. Мандрівник запитує у трьох робітників, які возять цеглу: “Що ви робите”? Один відповідає: “Цеглу вожу”, другий: “На хліб заробляю”, а третій: “Собор будую”. Дії однакові, а ціннісні орієнтації – різні” [8, с. 290].

Тобто для того, щоб зрозуміти в чому полягає цінність права, потрібно визначити його позитивну роль для людини зокрема і для суспільства загалом.

Нено Неновскі зазначає, що право є цінним, якщо воно прямо або побічно сприяє здійсненню і розквіту людської родової сутності. Крім того, автор наголошує, і з ним не можна не погодитись, що так званої власної цінності права не існує окремо від цінностей у праві. Характеристика права як цінності ставить питання про місце цієї цінності у класифікації цінностей загалом [9, с. 9, 202–203].

Отже, під цінністю права потрібно розуміти його здатність слугувати метою і засобом задоволення науково обґрунтованих, соціально справедливих загальнолюдських потреб та інтересів громадян і їх об'єднань. А цінності у праві слід сприймати як шкалу виміру самого права. Тому цінність у праві – це те сутнісне, що дозволяє праву залишатися самим собою. Критерієм цінності права є особистість, зазначає О. Г. Данільян, яка само розвивається. Тобто право має цінність, якщо воно прямо чи побічно сприяє самоздійсненню і самотворенню людини в історії, якщо насправді сприяє народженню нових можливостей для розвитку людини і суспільства [4, с. 210].

Н. Неновські стверджує, що статусу цінностей у праві можуть набувати різні факти і явища матеріального та ідеального характеру – матеріальні предмети і блага, суспільні відносини, людські вчинки, волеві феномени (мотиви, спонукання), ідеї, ідеали, соціальні інститути. Вони є правовими цінностями, оскільки лежать в основі права і правопорядку, вони породжують як ідеальне обґрунтування норми права, закріплюються і охороняються правовими нормами, визначають мету права та його інститутів. Тому вони, як правило, відображені в чинному праві [9, с. 176–177]. Іншими словами, статусу цінностей у праві набувають ті принципи, цілі, ідеали, які пов'язані з людиною, її особистістю.

Значимими для людини й суспільства, як зазначає М. Патей-Братасюк, а отже, цінностями у праві виступають і матеріальні, і духовні утворення: норми, угоди, ідеали, ідеологія, правові інститути тощо. Особливо значимими правовими цінностями, що є, водночас, високими ідеалами і мають статус принципів права, вважають такі: справедливість, свобода, формальна рівність, гуманізм, добро, істина, безпека тощо [10, с. 165].

Тобто цінності права як правові ідеали не залишаються лише фактом панівної правосвідомості, а стверджуються у правових принципах, які закріплені в нормативних актах, конституціях і законах. Конституційні цінності – це волеустановлений акт народу, який сам обрав собі такі фундаментальні цінності. Конституційні – це базові, основоположні цінності, а тому мають бути в кожній галузі права і кожна галузь права повинна ґрунтуватися на них, у тому числі і кримінальне право.

Як зазначає А. Колодій, термін “принцип” походить від латинського “*principium*”, що означає основні, загальні, вихідні положення, засоби, правила, які визначають природу і соціальну сутність явища, його спрямованість і найсуттєвіші властивості. Цінність принципів права полягає в тому, що вони “...ніби підносяться, віддаляються від свого матеріального носія (норм права) і стають принципами правосвідомості, внутрішніми регуляторами поведінки людини” [11, с. 17–18].

Отже, принцип – це будь-яке вихідне положення будь-якої теорії, вчення, будь-якої галузі права та діяльності або внутрішнє переконання людини.

То чому ж саме правові цінності і принципи повинні бути основоположними засадами розвитку кримінального права України?

Дискусія навколо принципів кримінального права триває у вітчизняній юридичній науці досить давно. Ще за радянських часів було надруковано кілька видань монографічного характеру та чимало наукових статей, присвячених цій проблемі. Крім того,

автори інших праць у галузі теорії кримінального права, аналізуючи проблеми кримінальної відповідальності, застосування норм кримінального права тощо, теж зверталися до принципових положень. Проте внаслідок вирішення одних питань завжди виникали інші, стимулюючи нові наукові пошуки. Актуальності проблематиці принципів надавало і їх закріплення в законі.

На жаль, сьогодні в наукових колах немає одностайності щодо розуміння найважливіших питань, пов'язаних із принципами кримінального права. А найголовніше – відсутня обґрунтована система цих важливих елементів правової матерії. Важливе значення саме системи принципів стає очевидним навіть у процесі формулювання їх визначення. Принципи кримінального права, зазначає В. О. Гацелюк, – це спрямовані на вирішення завдань кримінального права загальні положення, закріплені кримінальним законодавством, які визначають структуру кримінального права, відображають його метод, виступають у вигляді нормативної основи регулювання кримінально-правових відносин і відображають рівень суспільної правосвідомості [12, с. 1].

Кримінальне право є самостійною галуззю права, що має низку ознак як загальних для всіх галузей права, так і специфічних тільки для неї; це система, сукупність юридичних норм (а, по суті, законів), прийнятих Верховною Радою України, що встановлюють суспільно небезпечні діяння, які є злочинами, і покарання, що мають бути застосовані до осіб, які їх учинили.

Завдання кримінального права визначено у ст. 1 Кримінального кодексу України:

1. Кримінальний кодекс України має своїм завданням правове забезпечення охорони прав і свобод людини і громадянина, власності, громадського порядку та громадської безпеки, довкілля, конституційного устрою України від злочинних посягань, забезпечення миру і безпеки людства, а також запобігання злочинам.

2. Для здійснення цього завдання Кримінальний кодекс України визначає, які суспільно небезпечні діяння є злочинами та які покарання застосовуються до осіб, що їх вчинили [13, с. 2].

Саме тому специфіка кримінального права полягає в тому, що воно, передусім, виконує завдання охорони найбільш важливих цінностей, які існують у суспільстві, від спричинення їм шкоди.

У зв'язку із прийняттям Конституції України 1996 р. та визначенням нею нової системи пріоритетів, згідно з якими людина, її права та свободи визнані вищою соціальною цінністю,

змінився і підхід до розуміння об'єкта злочину в кримінальному праві.

Свобода людини та права особи мають захищатися понад усе. Може здатися, що цей постулат є абсолютно непорушним за будь-якої ситуації, але....

Нині кримінальне судочинство – саме та сфера діяльності держави, в якій, на жаль, тільки й можливе обмеження прав і свобод особи. Однак мета такого обмеження полягає не в тому, аби була завдана шкода конкретній особі, яка бере участь в судочинстві, а навпаки – у встановленні істини та справедливості, покаранні злочинців. На жаль, такого рівня, за якого панувала би правда, істина, рівна міра справедливості й верховенство права, не досягла жодна держава. І хоча Конституція України, одночасно з визнанням пріоритетів соціальних цінностей людини, встановлює і відповідальність держави за свою діяльність, сучасна злочинність становить серйозну небезпеку для існування держави й потребує нових підходів для боротьби з нею. Зокрема, для ефективного проведення кримінальної політики необхідне врахування діалектики співвідношення прав та інтересів учасників кримінального судочинства і чітке визначення пріоритетності цінностей, які потрібно захищати в кожному конкретному випадку.

Безпосереднім джерелом основних принципів і навіть окремих норм кримінального права є Конституція України. М. І. Бажанов зазначає, що кримінальному праву як галузі права властиві певні принципи, характерні лише для кримінального права цивілізованих країн, які мають важливе значення у здійсненні кримінальної політики держави. До найважливіших принципів кримінального права серед інших, на його думку, належать: відповідальність лише за вчинення суспільно небезпечного діяння, що передбачене законом як злочин; відповідальність тільки за наявності вини; особистий характер відповідальності; індивідуалізація кримінальної відповідальності та покарання [14, с. 9]. Проте, якщо проаналізувати кожен із зазначених принципів, то можна дійти висновку, що вони закріплені у Кримінальному кодексі на основі положень Основного Закону країни та мають за мету захист прав і свобод людини, яка є найвищою соціальною цінністю.

Зокрема, ч. 2 ст. 27 Конституції України проголошує: “Кожен має право захищати своє життя й здоров'я, життя і здоров'я інших людей від протиправних посягань”. Це є підґрунтям для такого кримінально-правового інституту, як необхідна оборона, основні положення якого сформульовані у ст. 36 Кримінального кодексу.

Основний Закон України (ч. 1 ст. 28) встановлює: “Ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує його гідність, поводженню чи покаранню”. Відповідно до цього, у кримінальному праві при формулюванні покарання зазначено, що воно не має на меті завдати фізичних страждань або принизити людську гідність (ч. 3 ст. 50 Кримінального кодексу). Статтею 127 Кримінального кодексу України передбачено відповідальність за катування, а у ст. 434 – за жорстоке поводження з в'язковополоненими.

Стаття 58 Конституції України передбачає, що закони та інші нормативно-правові акти не мають зворотної дії у часі, крім випадків, коли вони пом'якшують або скасовують відповідальність особи. Ніхто не може відповідати за діяння, які на час їх вчинення не визнавалися законом як правопорушення. Ці конституційні положення закріплені, зокрема, у ч. 2 ст. 4 та ч. 2 ст. 5 Кримінального кодексу України.

У ч. 3 ст. 2 Кримінального кодексу України закріплено принцип, відповідно до якого ніхто не може бути притягнений до кримінальної відповідальності за той самий злочин більше одного разу. Цей принцип базується на положеннях ст. 61 Конституції України.

Надзвичайно важливим для застосування норм кримінального права є конституційне положення, що міститься у ст. 68 Конституції України: “Кожен зобов'язаний неухильно додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей. Незнання законів не звільняє від юридичної відповідальності”.

Отже, кримінальне право посідає особливе місце у правовій системі України, а тому надзвичайно важливо враховувати основоположні ідеї, засади, джерела, тобто цінності і принципи права, які є основними, провідними засадами і закріплені в нормах права та визначають побудову всієї галузі права, окремих її інститутів, правотворчу і правозастосовну діяльність.

Таким чином, на підставі викладеного можна зробити такі висновки. Кримінальне право України – це сукупність правових норм, що визначають загальні принципи, умови та підстави кримінальної відповідальності; коло діянь, які внаслідок високого рівня суспільної небезпеки визнаються злочинами; види і розміри покарання та інші види кримінально-правового впливу, що застосовуються до осіб, які визнані винними у їх учиненні, а також підстави та умови звільнення від відповідальності та від покарання. Однак усі ці норми і відносини, що ними врегульовані, підкоряються загальним, вихідним інститутам кримінального права – злочину і покаранню, визначаються ними. Кримінальне право як система норм (законів) має такі ознаки: загальноо-

бов'язкову нормативність, формальну визначеність і державну забезпеченість, а також властиві йому предмет і метод правового регулювання [15, с. 3].

Предметом охорони кримінального права України є права і свободи людини і громадянина, власність, громадський порядок та громадська безпека, довкілля, конституційний устрій України (ч. 1 ст. 1 Кримінального кодексу України). Це визначення цілком відповідає змісту ст. 3 Конституції України, в якій наголошено: "Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю".

Предметом регулювання кримінального права є суспільні відносини, які виникають у зв'язку із вчиненням злочину. Особливості будь-яких суспільних відносин визначаються особливостями їх учасників, а також колом прав та обов'язків цих учасників.

Учасниками кримінально-правових відносин є, з одного боку, особа, яка вчинила злочин, а з іншого – держава, що виступає в особі уповноважених на те органів (це, зокрема, органи дізнання, досудового слідства, прокуратури, суд). Зазначені органи мають право і зобов'язані притягнути особу до кримінальної відповідальності за вчинений нею злочин і застосувати до неї покарання чи вжити інші кримінально-правові заходи. Особа, яка вчинила злочин, зобов'язана понести покарання та інші обмеження, пов'язані з кримінальною відповідальністю, і має право вимагати, щоб її відповідальність повністю відповідала положенням кримінального закону – закону правового!

Підсумовуючи, слід зазначити, що, оскільки згідно із Конституцією, Україна має бути правовою державою (ст. 1), тобто наш народ проголосив ідею правової держави, а права і свободи людини визначено вищими цінностями (ст. 2). Тому основоположними засадами розвитку кримінального права країни повинні бути ці конституційні цінності і принципи. Вони, у свою чергу, мають бути закріплені в нормах і законах. В іншому випадку, як наголошує М. Патеї-Братасюк, ці норми і закони будуть неправовими, це вже буде свавільне явище, форма неправи [10, с. 166]. Тому необхідно навчитися жити в умовах реального визнання і поваги до прав і свобод людини. Винятково важлива роль у подальшому розвитку й поглибленні демократії належить праву загалом, і кримінальному праву зокрема, яке повинно адекватно реагувати на всі випадки порушення прав особистості, образу її честі і гідності та активно їх захищати. Адже ми живемо у країні, що проголошена правовою, демократичною державою. І хоча, практично, це не зовсім так, все ж потрібно жити за правилами держави, в якій панує право і притаманна йому низка основних суспільних принципів і цінностей. Навіть, незважаючи на те, що



сьогодні ситуація в Україні є політичним патом. Кожна сторона платить своїм суддям, кожна сторона делегує своїх представників у всі номінально незалежні інституції, кожна сторона намагається через видання нових законів та указів тримати іншу сторону “на гачку”. Економічно висловлюючись, здійснюються інвестиції в суддів, депутатів, губернаторів, чиновників тощо, щоб скрізь мати змогу слідкувати за іншими політичними, правоохоронними, економічними таборами. Проте той, хто поводить себе за принципами правової держави, хто має свідомість правової держави, хто сповідує певні цінності і відповідно до цього діє, той матиме і правову державу, і систему цінностей і гуманне кримінальне право.

### СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Конституція України : прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 черв. 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
2. Андреева Т. О. Від феномена людини до феномена людства / Андреева Т. О. – Донецьк : ДонНУ, 2002.
3. Сілаєва Т. О. Філософія : [курс лекцій] / Сілаєва Т. О. – Тернопіль: СМП “Астон”. – 2000.
4. Філософія права : [навч. посіб.] / за заг. ред. О. Г. Данільяна. – К., 2002.
5. Давидов П. О. Право і моральність як соціальні цінності [Електронний ресурс] / П. О. Давидов, І. О. Хрмілі. – Режим доступу : [http://iai.donetsk.ua/\\_u/iai/dtp/CONF/2\\_2005/articles/stat32.html](http://iai.donetsk.ua/_u/iai/dtp/CONF/2_2005/articles/stat32.html).
6. Братасюк М. Право як втілення метасоціальної та соціокультурної сутності людини / М. Братасюк // Гуманістичний вимір у праві. Актуальні проблеми правознавства : науковий збірник ЮІ ТАНГ. – Тернопіль, 2001.
7. Алексеев С. С. Право на порозі нового тисячелеття / Алексеев С. С. – М., 2000.
8. Кельман М. С. Загальна теорія держави і права : [підручник] / Кельман М. С. – Л., 2005.
9. Неновски Н. Право и ценности / Неновски Н. – М., 1987.
10. Патеї-Братасюк М. Г. Філософія права : [навч. посіб.] / Патеї-Братасюк М. Г. – Тернопіль, 2006.
11. Колодій А. М. Принципи права України : [монографія] / Колодій А. М. – К., 1998.
12. Гацелюк В. О. Структура принципу кримінального права та її роль у забезпеченні єдності кримінально-правового регулювання / Гацелюк В. О. – Луганськ, 2003.
13. Кримінальний кодекс України від 5 квіт. 2001 р. – К. : Вид. ПАЛІВОДА А. В., 2007. – 176 с.
14. Кримінальне право України. Загальна частина: [підручник] / за ред. проф. М. І. Бажанова, В. В. Стахіса, В. Я. Тація. – К., 2005.
15. Кримінальне право України. Загальна частина : [підручник] / за ред. М. І. Мельника, В. А. Клименка. – К., 2004.